

A természeti környezetre utaló településnevek*

KOVÁCS ÉVA

1. A magyar helynevek rendszerszerű vizsgálata a településnevek történeti-tipológiai szándékú leírásával indult az 1930-as–1940-es években. Ez a hagyományos, tipológiai alapú helynév-kronológia (alapjait lásd KNIEZSA 1938, 1943–1944, illetve BÁRCZI 1958), amely sokáig alapjául szolgált a magyar helynévrendszer változására irányuló vizsgálatoknak, ma már — főleg kronológiai tekintetben képviselt merevségét illetően — azonban aligha tartható (ehhez lásd KRISTÓ 2000, illetve HOFFMANN–TÓTH 2015 és 2016). Ezzel együtt pedig újabban előtérbe került a helynevek tényleges előfordulásán, adatolásán alapuló ún. relatív kronológia módszerének kidolgozása és alkalmazása (megalapozásához lásd RÁCZ 2015 és 2016).

A helynévrendszert jellemezni kívánó tipológiai leírások a helynevek körében elsősorban nyelvi-szerkezeti típusokat különítenek el. A három nagyobb névszerkezeti típusba 1. az egyrészes formáns nélküli nevek, 2. az egyrészes helynévképzővel alakult nevek, illetve 3. az összetétellel alakult kétrészes helynevek sorolhatók. Ezekhez a típusokhoz sajátosságjelölő (S), fajtajelölő (F) és megnevező szerepű (M) névrészfunkciók kapcsolhatók (vö. HOFFMANN 1993: 55). Megnevező funkcióban lexikális szempontból mindig valódi helynév áll, a hely fajtájának megjelölésére pedig csakis földrajzi köznevet használhatunk fel. A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag igen sokféle lehetnek (vö. HOFFMANN 1993: 58–61), és azokat nyelvi síkon sokféle lexéma (ún. „sajátosságzó”), illetve helynevek és földrajzi köznevek is kifejezhetik.

A településnevek körében a sajátosságjelölő elnevezéseknek alapvetően három nagy kategóriáját különíthetjük el:¹ 1. humán környezetre utaló településnevek (ide a személynévi, törzsnévi, népnévi, foglalkozásnévi, státust jelölő szóból keletkezett nevek sorolhatók), 2. épített környezetre, emberi tevékeny-

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹ Ebben a rendszerben tárgyalja a településneveket angol nyelvű terminológiával HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017 (125–253, a fogalmak definiálásához lásd különösképpen: 130).

ségre utaló településnevek (ezek esetében a névadás indítéka valamely épület, pl. templom, vár, híd stb.; valamely tevékenység, pl. vásártartás, vámjog stb.; vagy a település inherens jellemzője, pl. mérete, alakja stb.), 3. természeti környezetre utaló településnevek (lokális viszonyra, illetve általános földrajzi viszonyra, pl. növényzetre, állatvilágra, geológiai jellegre utaló nevek). Az első két kategória denotátumainak megnevezésében az fejeződik ki, hogy az adott települések létrejöttében az ember, az egyén alakító munkája játszott szerepet, ennek megfelelően pedig a hagyományosan műveltségi neveknek nevezett névtípusba (ehhez lásd LŐRINCZE 1947: 5) sorolhatók, annak prototipikus elemei. A harmadik kategória települései az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyekről kapták megnevezésüket, ennek alapján a hagyományosan természeti neveknek nevezett névfajtaival mutatnak rokonságot, noha mint településnevek természetesen a műveltségi nevekhez tartoznak.

Írásomban ez utóbbi típusal, vagyis a természeti környezetre utaló településnevekkel kívánok foglalkozni, mégpedig kétféle (egy általánosabb és egy konkrét) megközelítést alkalmazva. Először a településnevek e csoportjának rendszerbeli helyét próbálom meg kijelölni, majd pedig egy morfológiai típust, a *halom* földrajzi köznevet tartalmazó településneveket, illetve azok mikrotoponímiai előzményeit igyekszem meghatározni és jellemezni.

2. A természeti környezetre utaló településnevek típusainak elkülönítése és belső differenciáltságának a megítélése az ide tartozó nevek hasonló szemantikai tartalma miatt a szakirodalomban igen viszonylagos volt. Már a korai tipológiai munkákban megjelenik az itt vizsgált településnevek kategóriája. KNIEZSA ISTVÁN az eredeti településnevek (pl. *Kisfalud, Nyék, Horvát* stb.), illetve az egyházi vonatkozású településnevek (pl. *Veresegyháza, Szentandrás* stb.) mellett megkülönböztette a természeti környezetre utaló településnevek két csoportját is: 1. a víznévből, illetve 2. a dülönévből alakult helységnevek típusát (1943–1944/2001: 14–15). A víznévi eredetű településneveknél (pl. *Almás, Hájó, Sós-patak* stb.) felhívta a figyelmet arra is, hogy a növénynév és víznév kategóriáját igen nehéz elkülöníteni egymástól, és azt tartotta valószínűnek, hogy a növénynévből alakult helységnevek nagy része (pl. *Almás, Nádas, Füzes* stb.) eredetileg víznév volt, tehát egy növénynév > víznév > településnév kettős metonimikus változással számolt (KNIEZSA 1943–1944/2001: 15). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek a feltételezésnek az igazolásához szükség lenne az azonos alakú víznév adatolására is, a korai időszakból azonban alig maradtak fenn ilyen helynévi párhuzamok. A dülönévből alakult településnevek (pl. *Erdőd, Halmi, Súlyomkő* stb.) KNIEZSA véleménye szerint ugyancsak sokféle lehetnek: „találni köztük erdő-, növény-, állatnevekből, a földfelszín alakulataira utaló nevekből és általában a határrészek elnevezésére alkalmas egész szókincsből alkotott helységneveket” (KNIEZSA 1943–1944/2001: 15).

BÁRCZI GÉZA szintén különbséget tett természetes (pl. *Nagyhalom, Mélyséd, Fehértó* stb.), illetve mesterséges (pl. *Pálfölde, Németi, Vásárhely* stb.) földrajzi nevek között, az előbbi esetében a táj-tényező, az utóbbinál pedig az emberi közösség szerepét emelte ki (1958: 147–148).

KISS LAJOS (1988) ugyancsak összefoglalta a településnevek jellegzetes típusait: a humán (pl. *Győr, Gyula, Lőrinci, Ádámfölde, Csehi, Lovász* stb.), illetve az épített (pl. *Szentlőrinc, Szombathely, Asszonyvására, Széplak, Úrhida* stb.) környezetre utaló településnevek mellett számba vette 1. a víznévből alakult, a víz melletti helyzettel kapcsolatos neveket (pl. *Curgó, Eger, Hévíz, Gyűrűfű* stb.), 2. a térszíni forma nevéből alakult, domborzattal kapcsolatos neveket (pl. *Aszófő, Kőhalom, Halmi, Omlás* stb.), 3. a talaj fajtájával kapcsolatos neveket (pl. *Földes, Homok, Mészke* stb.), 4. a növénynévből alakult, növénytakaróval kapcsolatos (pl. *Almágy, Diósd, Komló, Mogyoród* stb.), illetve 5. az állatnévből alakult, állatvilággal kapcsolatos (pl. *Békás, Ludas, Vidra* stb.) elnevezéseket (FNESz. 6–7).

HOFFMANN ISTVÁN többszemponútú általános helynévelemzési modelljében (1993) a helyneveknek mind a funkcionális-szemantikai, mind a lexikális-morfológiai elemzésében nagy hangsúlyt kap a természeti környezetre való utalás. Ezt a településnevekre vonatkoztatva az alábbiakban részletezhetjük.

2.1. A természeti környezetre utaló településnevekben — ahogyan azt már fentebb láttuk — alapvetően kétféle szemantikai jegy fejeződhet ki. E településnevek egyrészt lokális körülményekre, másrészt általános földrajzi viszonyokra (pl. növényzetre, állatvilágra, geológiai jellegre) utalhatnak. Szerkezetüket tekintve pedig lehetnek egyrészes, illetve kétrészes nevek. Az egyrészesek esetében a településnév alapjául szolgáló köznévi vagy tulajdonnévi (itt helynévi) minden formáns nélkül, alapalakban, valamint képzett alakban egyaránt településnévvé válhatott. Közszói alapszót találunk például a lokális viszonyt tükröző formáns nélküli *Ér* (1219/1550: *Er*, Gy. 1: 615), *Patak* (1255: *potok*, FNESz. *Patak*) településnevekben, valamint a képzett *Erdőd* (< *erdő* + *-d* helynévképző, 1215/1550: *Herdeud*, FNESz. *Erdőd*) és *Halmaj* (< *halom* + *-j*, 1234/1243: *Holmoy*, Gy. 1: 91) helységnevekben. Helynévi szolgáltatotta a névadás alapját a *Tapolca* településnév (1182–1184/1418: *Topulza*, vö. FNESz. *Tapolca*) esetében, amely a közelben fekvő ugyanilyen alakú *Tapolca* víznévből jött létre metonimikus névadással. Az általános földrajzi viszonyokra utaló településnevek alapjául elsősorban közszói lexéma szolgál, mint például a formáns nélküli *Kő* (1289/1291: *Keu*, Gy. 1: 330) vagy a képzett *Füzes, Füzegy* (*fűz* fanév + *-s, -gy* helynévképző, 1315: *Fyuess*, Gy.1: 304; 1192/1374/1425: *Fizeg*, Gy. 1: 220) településnevek esetében.

E kétféle szemantikai jegy (tudniillik a lokális, illetve az általános földrajzi viszonyok) elkülönítése azonban nem mindig egyszerű feladat, s bizonyos név-

formáknál — a névadás pontos ismerete híján — a pontos kategorizáció nem lehetséges. A *Füzes*, *Füzege* településnevek esetében például igen nehéz eldöntünk, hogy a településnév-adást a fűzfákban gazdag környezet motiválta-e (ebben az esetben általános földrajzi viszonyra utalásról beszélhetünk), vagy a település egy ott folyó *Füzes*, *Füzege* nevű vízről kapta-e a nevét (azaz lokális viszony kifejeződéséről van szó). A Tihanyi összeírásbeli egykori Somogy megyei *Füzege* falu (1211: villa *Fuzegy*) névadásának pontos megismeréséhez például az 1055-ös alapítólevél nyújt segítséget, amely a *Füzege* víznév elsődlegességét bizonyítja: a legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt oklevelünkben ugyanis a név víznévként háromszor is szerepel (1055: *iuxta fizeg, ultra fizeg, ad fizeg azaa*, vö. KOVÁCS 2015: 169–170).

Kétrészes, természeti környezetet megjelölő helynevekből (pl. a *Hegyeshalom* hegynévből, *Körös-fő* víznévből) szintén alakulhatnak településnevek (pl. *Hegyeshalom*, *Körös-fő* stb.). E lexikális szempontból két tagból álló összetett településnevekben azonban egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki, az tudniillik, hogy a település 'egy bizonyos vízfolyás, kiemelkedés stb. mellett fekszik', emiatt e névformák településnévként egyrészesnek tekintendők.

A természeti környezetre utaló településnevek között is vannak persze kétrészes elnevezések: megtaláljuk köztük például az S + F szerkezetű, azaz valamely sajátosságra utaló előtagból, valamint földrajzi köznévi utótagból álló neveket (pl. *Dombegyház*, *Erdőfalva* stb.), ahol is az előtag a településnek valamilyen földrajzi jellemzőjét fejezi ki. Az S + M struktúrájú, jellegzetesen másodlagos keletkezésű településnevek között is vannak olyanok, amelyeknek a második helynévi névrésze eredetileg egyrészes, a fentiekben jellemzett településnév-típusba tartozó elnevezés volt (pl. *Felsőegres*, *Kisfüzes* stb.).

A névadásnak ez az ősi módja — az tehát, amikor a természet, a gazdag növény- és állatvilág, a domborzati, vízrajzi stb. viszonyok kínálják a névadás sokféle lehetőségét — minden nyelvben jellemző. Elsődleges víznévből származik például a litván *Vilna*, *Vilnius* (ahol az elsődleges víznév 'kacsaringós' jelentésű szóból való) vagy az orosz *Voronyezs* ('fekete' jelentésű víznévből) város neve (vö. KÁLMÁN 1989: 160, FNESz. *Vilnius*, *Voronyezs*). Térszínformanevről kaphatta a nevét a német *Nürnberg* város (az elsődleges hegynév 'sziklás hegy' jelentéstartalommal bírt, KÁLMÁN 1989: 158, FNESz. *Nürnberg*), térszínformát jelölő földrajzi köznevet találhatunk például a spanyol *Toledo* ('hegy, domb' jelentésű szóból) vagy a francia *Pointe-Noire* ('fekete földnyelv' jelentésű szóból) város neveiben (vö. FNESz. *Toledo*, *Pointe-Noire*). Az állatvilág szolgáltatta a névadás alapját például a német *Stuttgart* ('méntelep' jelentésű szóból), az angol *Oxford* ('ökörgázló' jelentésű szóból, vö. KÁLMÁN 1989: 163, FNESz. *Stuttgart*, *Oxford*), a mordvin *Čipizlaj* ('bibic' jelentésű szóból, vö. MATICSÁK 1995: 47), a török *Karuna* ('liba' jelentésű szóból, JARRING 1997:

357) nevek esetében. Növényvilágra történik utalás például a mordvin *Leplej* ('éger' jelentésű szóból), *Tumola* ('tölgy' jelentésű szóból, vö. MATICSÁK 1995: 47), az észti *Kaasiku* ('nyírfaerdő' jelentésű szóból, KALLASMAA 2005: 20) vagy a szlovák *Trštená* ('nád' jelentésű szóból, FNESz. *Trsztena*) településnevekben.

2.2. A lokális viszonyra, illetve az általános földrajzi viszonyra utaló településneveknek tehát szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben többféle csoportját különíthetjük el, a fentiek alapján beszélhetünk pl. víznévi, hegynévi, erdőnévi; illetőleg növénynévi, állatnévi stb. településnevekről. E típusokkal ugyanakkor a magyar helynévkutatás igen aránytalanul foglalkozott.

2.2.1. A víznév és településnév viszonya például a szakirodalomban kiemelkedő figyelmet kapott. A közöttük lévő kapcsolatot legalaposabban BENKŐ LORÁND vizsgálta. A víz- és településnevek keletkezéstörténeti viszonyáról azt tartotta, hogy a nagyobb vizek esetében a vizek lehettek az elsődleges névadók (2003: 136). Korábbi munkájában (1947) pedig arra is rámutatott, hogy víznevekből alakultak azok a helységnevek is, amelyekben a *patak*, *ér* és *víz* szó előfordul (pl. *Előpatak*). Nagyon valószínűnek tartotta, hogy víznevek voltak eredetileg azok a helységnevek is, amelyek vízínövények, víziállatok, vízre vonatkozó tulajdonságok nevéből alakultak, de nem sorolhatók közéjük általában a növénynévből keletkezett helységnevek, hiszen ezek természetesen a víznevektől függetlenül is létrejöhetnek. Víznévi elsődlegességet gyanít végül az olyan esetekben is, ahol a helység és a mellette elfolyó víz neve alakilag pontosan megegyezik (pl. *Gagy* víznév ~ *Gagy* településnév). Ezzel a megállapítással (tehát a víznév > településnév metonimiával) azonban nagyon óvatosan kell bánnunk, hiszen a fordított irány is előfordulhat (ennek tudniillik rendszertani akadályja nincs): az tehát, hogy egyes településnevek mindenféle formáns hozzáadása nélkül, metonimikusan víznevekké váltak. Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveit vizsgálva korábban én magam (2007) is talákoztam ilyen adatokkal: 1332–1337/Pp. Reg., 1333: *Barakun*, villa > 1344: *Barakun*, alveus, 1344: *Barrakun*, palus; 1281: *Chaslo*, terra, 1416: *Chazlo*, possessio > 1526: *Chazlo*, fluvius (az adatokat lásd JAKÓ 1940: 222, 337). Míg tehát a nagyobb vizek esetében elsősorban a víznév > településnév változást tételezhetjük fel nagyobb valószínűséggel, addig a közép- és kisebb vizek elnevezéseivel kapcsolatban a fordított irányú, azaz a településnév > víznév alakulással is legalább olyan eséllyel számolhatunk (vö. még GYÖRFFY 2011: 158–159). Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a jelenséget nem szabad általánosítanunk, és minden esetet egyedileg kell a változási irányt, a névalakulási folyamatot illetően megítélnünk.

BENKŐ vizsgálatai mellett a víznévi eredetű településnevek kérdését írások sora tárgyalja. BÍRÓ FERENC (2005) például a Földrajzi nevek etimológiai szótárában (FNESz.) található víznévi eredetű metonimikus településneveket tanul-

mányozva egyrészt azt állapította meg, hogy a történelmi Magyarország keleti régióiban gyakoribbnak tűnnek e helynevek, másrészt pedig azt, hogy az elemzett nevek több mint fele (55,62%-a) a korai ómagyar korban keletkezett. TÓTH VALÉRIA a *fő* 'forrás' utótagú településneveket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a *fő* 'egy adott vízfolyás forrásánál lévő település' jelentésben településnév-formánssá vált (2008: 182–187). Legújabban pedig GYÖRFFY ERZSÉBET foglalta össze a folyóvíznévből származó településnevek típusait (2011: 153–164).

A hegynevek és a településnevek kapcsolata is figyelmet kapott a szakirodalomban. RESZEGI KATALIN (2011: 58–65) kutatásai azt mutatták, hogy a hegynév > településnév (pl. *Hegy*, *Farkashalom* stb.), illetve a fordított irányú változás, azaz településnév > hegynév alakulás (pl. a szláv eredetű *Bucsony* stb.) az ómagyar korban igen jellegzetesnek tűnik, noha azt is hangsúlyozta, hogy a településnevek az esetek nagy részében hegyrajzi köznevekkel kapcsolódva váltak hegynevekké (pl. *Báré* > *Báré-bérc*, *Bátor* > *Bátor-hegy* stb.). A két változási, névalakulási folyamatban ugyanakkor azt a sajátosságot is megfigyelhetjük, hogy míg a „hegynevekbe [...] csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, addig a helységnevekben igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttetsző és kétrészes hegynevek is” (2011: 65).

2.2.2. A természeti környezetre utaló településnevek másik nagy kategóriáját, az általános földrajzi viszonyokat tükröző elnevezéseket, illetve ezek egyes típusait ugyancsak övezte némi érdeklődés a szakirodalomban. J. PAPP ZSUZSANNA (1969, 1982) a középkori földrajzi nevekben szereplő állatneveket (pl. *Solymos*, *Ölyves*, *Baromlak* stb.), I. GALLASY MAGDOLNA (1989) pedig a növénynévi alapú régi településneveket (pl. *Füzegey*, *Meggyes* stb.) vizsgálva azt hangsúlyozta, hogy e településnevek nem csupán közvetlenül, azaz az adott területre jellemző állatvilágról, illetve növénytakaróról kaphatták a nevüket, hanem közvetett módon, személynévből vagy más határnévből szintén alakulhattak. Az állatnévből alakult településnevekkel, elsősorban azok morfológiai típusaival PÜSPÖKI NAGY PÉTER (1975) foglalkozott részletesen, a növénynevek és a földrajzi nevek viszonyát, egyes növényfajták területi jellemzőit pedig PÉNTEK JÁNOS (1997) és ZÁNTHÓ EDINA (1998) tanulmányozta.

Legújabban HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA a természeti környezetre utaló településnevek névszerkezeti típusaira, valamint kronológiai jellemzőire helyezve a hangsúlyt a Korai magyar helynévszótár 1. kötetének (KMHSz.) adatai alapján vizsgálat alá vonta 15 történelmi vármegye korai ómagyar kori helynévanyagát. A vizsgált kb. 3400 településnév között 550 olyan elnevezést találtak (16%), amelyek természeti környezetre utalnak (2017: 226, 233). Az elemzés megerősítette egyrészt a hagyományos helynév-tipológia azon állítását, hogy tudniillik az egyes névalkotási módok közül a metonimikus

(azaz minden formáns nélküli) és a morfematikus (azaz helynévképzővel történő) névalkotás korábbi, mint az összetétellel történő névalkotási forma. A vizsgálat másrészt kimutatta azt is, hogy az egyrészes településnevek típusai (mind a formáns nélküli, mind a képzett névalakulatok) szinte teljesen párhuzamosan szaporodtak fel (i. m. 233–234). Azt is hangsúlyozták ugyanakkor, hogy az emögött meghúzódó okok alapos felderítése, valamint általában a településnév-típusok belső rendszerének jobb megismerése további kutatást igényel.

Amint az a fentiekből világosan kitűnik, a természeti környezetre utaló településnevek mutatják a legszorosabb összefüggést a többi névfajttával, így tanulmányozásuk a mikrotoponimákra vonatkozóan is fontos adalékokkal szolgálhat. E településnevek elemzése során igyekeznünk kell megválaszolni azt a gyakran igen nehezen eldönthető kérdést, hogy előzményként számolhatunk-e valamilyen természeti környezetre utaló elsődleges határrésznévvel (pl. víznévvel, dűlőnévvel, hegynévvel stb.), esetleg személynévvel, vagy pedig a településnév-adás alapját közvetlenül a természeti viszonyok szolgáltatták. Ez természetesen összefügg a nevek dokumentáltságának alakulásával is, vagyis azzal, hogy a nevek keletkezése és lejegyzése között akár igen sok idő is eltelhetett, és ráadásul az is véletlenszerű, hogy mely források s belőlük mely helynevek maradtak fenn. E nehézségeket mindvégig szem előtt tartva a természeti környezetre utaló településnevek egy jellegzetes típusával foglalkozom részletesen az alábbiakban.

3. A természeti környezetre utaló településneveket tanulmányozva mindekelőtt arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon milyen jellegűek azok a mikrotoponimák, amelyek településnévvé váltak. A gyakori használatú mikro-nevekből vagy éppen a kevésbé gyakoriakból alakultak-e inkább településnevek? E kérdés megválaszolásához a helynevek egy jól körülhatárolható csoportját, a kétrészes *halom* földrajzi köznévi utótagú domborzati neveket, illetve az ezekből vagy ezek mintájára alakult településneveket vontam vizsgálat alá. A Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.), valamint a Korai magyar helynévszótár (KMHsz.) 1. kötetének helynévanyagát alapul véve azt látjuk, hogy a Kárpát-medencében 34 ma is létező, *halom* utótagú településnév fordul elő.

Az első, *halom* névelemet tartalmazó településnevek minden bizonnyal valamely azonos struktúrájú mikrotoponimából keletkezettek metonimikus névadással. A további ilyen struktúrájú névalakulatok ugyanakkor már nemcsak ilyen módon (közvetlenül mikrotoponimákból), hanem a meglévők mintájára, azok névmodelljét követve is létrejöhetnek. Másként fogalmazva ez tehát azt jelenti, hogy az olyan településeket, amelyek kisebb kiemelkedések mellett feküdtek, valamilyen sajátosságot jelölő előtag + *halom* földrajzi köznévi utótag szerkezetű névvel láthatták el a névadó közösség tagjai.

Az ilyen szerkezetű településnevek között szép számban találunk olyan újabb helységneveket is, amelyek a hivatalos helységnévadás során keletkeztek.² A Bodroglókönben fekvő, eredetileg *Luka* nevet viselő falu például a Bodroglók dombos buckáira utalva 1927-ben *Bodroghalom* nevet kapott, a település környékén azonban ilyen nevű kiemelkedésről nincs tudomásunk (FNESz.). A korábbi *Szilágyitelep* nevet váltó mai *Szigethalom* településnév szintén hivatalos névadás eredményeként jött létre (további példákat lásd FNESz. *Árpádhalom*). A tudatos névmagyarosítási eljárások során szintén gyakran alkalmazták a *halom* földrajzi köznévi utótagú névszerkezeteket: így keletkezett például 1898-ban a Nógrád megyei *Őrhalom* település neve (FNESz.).

Ezeket a mesterséges neveket természetesen a további elemzésbe nem vontam be, minthogy mögöttük mikronévi előzményt aligha feltételezhetünk. Az itt mondottak szempontjából is van ugyanakkor e neveknek jelentősége, információs értéke, hiszen arról, hogy a sajátosságot kifejező előtagból és a *halom* utótagból álló településnév-struktúra létező névminta a magyar településnév-rendszerben, ezek a mesterséges névalakulatok meggyőzően tanúskodnak. Azt jelzik ugyanis, hogy a *halom* egyfajta településnév-formánsként szerepel.³ Csúpn egyetlen településnév, az 1863-ban alakult *Árpádhalom* esetében említ KISS LAJOS előzményként egy későbbi forrásban felbukkanó domborzati nevet (1886/1912: *Árpád hal.*, FNESz.).

A további analízishez tehát összesen tizenhárom, a természetes névadás körülményei között létrejött *halom* földrajzi köznévi utótagú településnév szolgált alapul: *Ásotthalom* (1760 k.: *Ásott halom*, Csongrád megye, FNESz.), *Bábahalma* (1332–1337: *Babalhalma*, 1348: *Babahalma*, Küküllő vármegye, FNESz.), *Feketehalom* (1267: *Feketeholm*, Brassó vidéke, FNESz.), *Félhalom* (1466: *Felhalom*, Békés megye, Cs. 1: 650), *Hathalom* (1326: *Hotholm*, Veszp-

² A rendszeres helységnévadás idejét a 19. század végétől, 1898-tól számíthatjuk, amikor elfogadták a települések törzskönyvezéséről szóló törvényt, és létrehozták az Országos Községi Törzskönyvbizottságot. Ezek után alakult ki az egységes magyar hivatalos helységnévrendszer, amely az egy helység – egy név elvét valósította meg az ország egész területén (MEZŐ 1982: 47).

³ Hasonló jelenséggént értelmezi — amint azt fentebb futólag már érintettem — TÓTH VALÉRIA a *fő* 'forrás' utótagú településnevek egy részét, amelyekben a *fő* 'egy adott vízfolyás forrásánál lévő település' jelentésű másodlagos településnév-formánsként tűnik fel (ilyenek például a *Szuha-fő*, *Pinkafő* településnevek, ahol víznévi előtag + *fő* földrajzi köznévi utótag kapcsolódott össze településnévként, vö. TÓTH 2008: 182–187). A másodlagos helynévformánsokat legutóbb BÁBA BARBARA elemezte (2016: 39–44). A *halom* településnév-formáns szerepének kiváló bizonyítéka lehet egy kelet-magyarországi település, az 1913-ban keletkezett *Szántóhalomtanya* neve: ez ugyanis az eredeti *Szántótelek* névből jött létre utótagcserével (*Szántótelek* > *Szántóhalom*), majd pedig a *tanya* földrajzi köznévvvel való kiegészülés útján (*Szántóhalom* > *Szántóhalomtanya*). A *-telek* > *-halom* utótagcsere a *halom* településnév-formáns szerepét erősítheti, minthogy a településnév-formánsok (azaz azonos funkciójú elemek) körében igen gyakran találkozhatunk a névrészcsere jelenségével (lásd ehhez pl. *Herbártföldre* > *Herbártfalva*, *Szentmihálytelke* > *Szentmihályfalva* stb., TÓTH 2008: 191–192).

rém megye, FNESz.), *Hegyeshalom* (1197/1337: *Hegesholm*, Moson vármegye, FNESz.), *Héhalom* (1385/1406: *Hywhalm*, Nógrád megye, FNESz.), *Kőhalom* (1324: *Kuholm*, Fogaraszöld, FNESz.), *Póhalom* (1425: *Pohalum*, Békés megye, FNESz.), *Szántóhalom* (1453: *Zanthohalom*, Hunyad vármegye, FNESz.), *Százhalom* (1368: *Zazhalm*, Küküllő vármegye, FNESz.), *Szeghalom* (1067/1267: *Scegholm*, Békés megye, FNESz.), *Szihalom* (1067/1267: *Scenholm*, egykori Borsod vármegye, FNESz.). Közülük csupán egy nem adatolható az ómagyar korból, hét pedig a korai ómagyar korban fordul először elő. E településeknek nem ismerünk korábbi neveit, illetve más, szinonim elnevezéseit sem találjuk a forrásokban. A fentiek közül KISS LAJOS mindössze két településnévnek adja meg a korai hegynévi előzményét: 1348: magnus mons Hegesholm alias *Babaholm* (> *Bábahalma* településnév); 1394/1446: monticulum *Hewhalom* (> *Héhalom* településnév).

A településnevek alapjául szolgáló S + F szerkezetű domborzati nevek előtagjai funkcionális tartalmukat tekintve utalhatnak a domb jellegzetes formájára (pl. *Hegyeshalom*, *Félhalom*, *Ásotthalom*), anyagára (pl. *Kőhalom*, *Szihalom* 'szén + halom'), talán színére (pl. *Feketehalom*), hőmérsékleti viszonyaira (pl. *Héhalom* 'hév, hő + halom'), helyzetére, elhelyezkedésére (pl. *Szeghalom*), valamint kifejezhetik több domb egymáshoz való viszonyát (pl. *Hathalom*, *Százhalom*), illetve kapcsolatát valamilyen személyhez (pl. *Bábahalom*) is. A *Póhalom* KISS LAJOS véleménye szerint egy elsődleges *Apróhalom*-ból jöhetett létre többszörös változással, de nem zárhatjuk ki a *Pó* személynévből való származtatását sem (lásd ehhez FNESz. *Kétpó*).

A fenti településnevek közül nem találtam kiemelkedésnévi párhuzamot sem a régi, sem az újabb helynévanyagban a *Félhalom* és a *Szihalom* ~ *Szénhalom* településnevekhez, pedig ezek a nevek jellegzetes domborzatinév-típusnak számítanak, hiszen közvetlenül a domb jellegét (alakját, anyagát) fejezik ki. Ez talán arra utalhat, hogy dombnevekben ez a sajátosság nem túl gyakran fejeződhet ki (pedig bizonyára nem egy dombnak hordhatták el a felét, vagy találhattak benne szenet). A *Póhalom* esetében sem tűnik fel mikronévi előzmény, de itt — amint azt már említettem — inkább személynévi előtaggal számolhatunk.

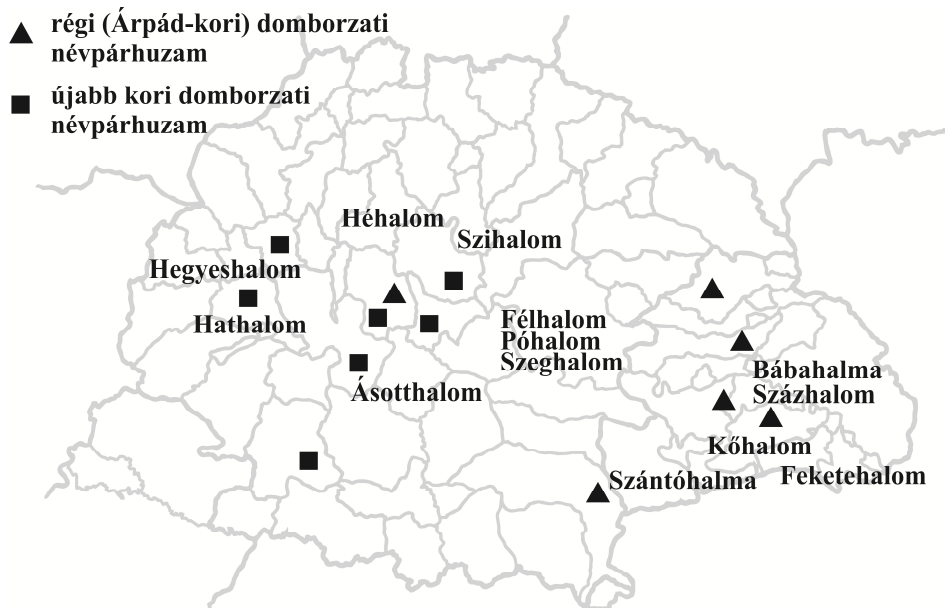
A történeti és az újkori forrásokban — a fentiekben szereplő nevek párhuzamaként — a *halom* földrajzi köznevet tartalmazó mikrotoponimák körében a leggyakrabban a *Hegyes-halom* domborzati név szerepel. Az Árpád-korból 6 előfordulása adatolható: 1177/1202–1203/1337: *Hegesholmir* [ɔ: -holmu], Erdélyi Fehér vm. (Gy. 2: 131); 1313: *Hygysholm*, mo., Erdélyi Fehér vm. (Gy. 2: 102, 191); 1324/1407: *Hegysholm*, montic., Erdélyi Fehér vm. (Gy. 2: 167); 1326: *Hegesholm*, mo., Kolozs vm. (Gy. 3: 380); 1329: *Hegesholm*, coll., loc., Kolozs vm. (Gy. 3: 345); 1348: magnus mons *Hegesholm* alias *Babaholm*, Küküllő vm. (Cs. 5: 867). A 19–20. században szintén hatszor bukkan fel határ-

résznévként Heves (HeMFN. 4: 251, 361), Jász-Nagykun-Szolnok (SzMFN. 1: 36, 115, JNSzMFN. 5: 25) és Pest megyében (PMFN. 5: 89), de előfordul az erdélyi Udvarhelyszék területén is (ETH. 6: 242, lásd még <http://eha.elte.hu>).

A *Fekete-halom* hegynév szintén gyakran előfordul a forrásokban és az élőnyelvi névanyagban. Az Árpád-korból ugyan csak egyetlen adata ismert (1338: *Feketeholm*, mo., Keve vm., Gy. 3: 306, 314), tízszer jelentkezik viszont az újkori helynévtárakban: Bács-Kiskun (BKMFN. 1: 72), Heves (HeMFN. 2: 84), Hajdú-Bihar (HBMH. 1: 143, illetve Hajdúnánás településen, ehhez lásd <http://mdh.unideb.hu>), Jász-Nagykun-Szolnok (SzMFN. 1: 131, 161, 175, JNSzMFN. 5: 25, 34) és Pest (PMFN. 5: 89) megye néhány településének mai helynévállományában találjuk meg ezeket az előfordulásokat. A *Hat-halom*, *Kő-halom*, valamint a *Bába-halom* nevű kiemelkedések már ritkábban (4-4 adattal) fordulnak elő a Kárpát-medencében: *Hat-halom* csak a mai mikrotoponimák között tűnik fel (Jász-Nagykun-Szolnok m., SzMFN. 1: 151, 163; Komárom m., KMFN. 240, 249, 250; Veszprém m., VeMFN. 1: 58), történeti adatát nem ismerünk. A *Kő-halom* — a *Bába-halom* (1348: *Babaholm*, Küküllő vm., Cs. 5: 867) hegynévhez hasonlóan — egyetlen Árpád-kori előfordulása mellett (1359: *Keohalm*, Pest vm., FNESz. *Kő halma*) háromszor szerepel a 19–20. századi (rendelkezésünkre álló) helynévgyűjteményekben (*Kő-halom*: Baranya m., BMFN. 1: 280, Jász-Nagykun-Szolnok m., SzMFN. 1: 154, Komárom m., KMFN. 290; *Bába-halom*: Jász-Nagykun-Szolnok m., JNSzMFN. 5: 65, Hajdú-Bihar m., Hajdúnánás településen, lásd <http://mdh.unideb.hu>, Küküllő m., ETH. 4: 34, 163–164, lásd még <http://eha.elte.hu>). Az *Ásott-halom* domborzati névnek a KISS LAJOS által említett korai adatlásán (1341: *Assutholm*) túl két mai előfordulása ismert Hajdú-Bihar megyéből (HBMFN. 1: 41, HBMH. 1: 106). *Szántó-halom* nevű kiemelkedés csupán kétfő található az újkori forrásokban, Komárom (KMFN. 212), illetve Hajdú-Bihar (Hajdúnánás településen, lásd <http://mdh.unideb.hu>) megyében. A *Száz-halom*, valamint a *Szeg-halom* neveknek pedig egy-egy adatát ismerjük: az előbbit az Árpád-korból adatolhatjuk (1315/1370: *Zazholm*, loc., Szolnok-Doboka vm., KNEZSA 1943–1944/2001: 193), az utóbbi pedig a mai Hajdú-Bihar megyei névállományban fordul elő (HBMFN. 1: 40).

A *halom* lexémát tartalmazó, általam elemzett településnevek területi elhelyezkedését mutatom be az 1. ábrán. Ezekkel a területi jellemzőkkel összevethető a *halom* lexémát utótagként tartalmazó párhuzamos domborzati nevek térbeli elterjedése. Ezzel kapcsolatban a következőkre mutathatunk rá. E domborzati nevek az Árpád-kor időszakában elsősorban Erdély területén (Erdélyi Fehér, Kolozs, Küküllő, Szolnok-Doboka vármegyében) tűnnek fel, viszont nem azokon a területeken, ahol az ugyanilyen nevű települések találhatóak. A mai névállományban szereplő halomnevek pedig az ország középső vidékére (a mai Jász-

Nagykun-Szolnok, Pest, Heves megyébe) koncentrálnak. Mindez összhangban áll RESZEGI KATALIN azon megfigyelésével is, hogy a korai ómagyar korban a *halom* földrajzi köznevet tartalmazó domborzati nevek elsősorban a hegyekben gazdag vármegyékben, mint Kolozsban, Pozsonyban, Hevesben, Fejérben és Pest vármegyében fordultak elő (2011: 88).

1. ábra: A *halom* földrajzi köznevet tartalmazó településnevek a Kárpát-medencében

E szűk névanyagon végzett vizsgálat megítélésem szerint aligha alkalmas arra, hogy belőle messzemenő következtetéseket vonjunk le a kérdéses domborzati nevek szerkezetének gyakorisága és a településnévvé válási hajlam összefüggéseiről. Az idézett példák között ugyanis vannak olyan településnevek, amelyekhez gyakran feltűnő kiemelkedésnév szolgált alapul (*Hegyes-halom*, *Fekete-halom*), míg mások ritka használatú (egyedi) domborzati nevekből alakultak (*Százhalom*, *Ásotthalom*). Effajta vizsgálatokat más, hasonló nevekre (pl. *-hegy*, *-patak* stb. utótagúakra) vonatkozóan is érdemes lenne elvégezni, hogy ennek alapján esetleg tisztábban láthassunk a kérdésben, s pontosabban megítélhessük azt, hogy egyáltalán föltehető-e ilyen összefüggés a névgyakoriság és a településnévvé alakulás valószínűsége között. Azt mindenesetre ez a rövid írás is jól mutatja, hogy a természeti környezetre utaló településnevek kapcsán számos kérdés, probléma merül fel, amelyek tisztázása feltétlenül további szisztematikus kutatást igényel.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei*. *Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÍRÓ FERENC 2005. Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *Névtani Értesítő* 27: 170–179.
- BKMFN. 1. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei 1. Kiskunfélegyháza és környéke*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- Erdélyi Helynévtörténeti Adattár* on-line adatbázis. Elérhető: <http://eha.elte.hu>. (2017. 05. 31.)
- ETH. 4. = Szabó T. Attila *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye*. Szabó T. Attila kéziratgyűjtéséből. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003.
- ETH. 6. = Szabó T. Attila *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 6. Udvarhelyszék*. Szabó T. Attila kéziratgyűjtéséből. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–BÁRTH M. JÁNOS. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2005.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- I. GALLASY MAGDOLNA 1989. Növénynévi alapú régi településneveink. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 83–93.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HBMFN. = VÉGH JÓZSEF–PAPP LÁSZLÓ szerk., *Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei 1. A Polgári járás*. Debrecen. Kiadja a Polgári Nagyközség Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1970.
- HBMH. = BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- HeMFN. 2. = VÉGH JÓZSEF–PAPP LÁSZLÓ szerk., *Heves megye földrajzi nevei 2. A Füzesabonyi járás*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1976.

- HeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Heves megye földrajzi nevei 4. A Gyöngyösi járás. Hatvan és környéke*. Eger. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újra-kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 7–16.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150*: 257–318.
- HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms*. Hamburg, Buske.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, Sylvester Ny. Rt.
- JARRING, GUNNAR 1997. *Central Asian Turkic Place-Names*. Lop Nor and Tarim Area — An Attempt at Classification and Explanation Based on Sven Hedin's Diaries and Published Works. Stockholm.
- JNSzMFN. 5. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei 5. Tiszazug*. Jászberény–Kunszentmárton, Jászberényi Tanítóképző Főiskola és Tiszazug önkormányzata, 1994.
- KALLASMAA, MARJA 2005. Estonian Settlement Names. *Onomastica Uralica 3*: 17–33.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Budapest, Csokonai Kiadó.
- KMFN. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Komárom megye földrajzi nevei*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Szent István Társulat. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Kelet-magyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1–2*. Budapest, Athenaeum. 1: 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. *Kelet-Magyarország helynevei*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2007. *Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése*. Szakdolgozat. Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134*: 3–44.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.

- Magyar Digitális Helynévtár* on-line adatbázis. Elérhető: <http://mdh.unideb.hu>. (2017. 05. 31.)
- MATICSÁK SÁNDOR 1995. *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- J. PAPP ZSUZSANNA 1969. Állatnevek középkori földrajzi neveinkben. *Magyar Nyelv* 65: 307–311.
- J. PAPP ZSUZSANNA 1982. Víziállatok nevei középkori helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 7: 116–123.
- PÉNTÉK JÁNOS 1997. A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyairól. In: GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai 1–2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 427–430.
- PMFN. 5. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Pest megye földrajzi nevei 5. A Nagykátai járás*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2002.
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1975. Állatnevekből képzett falunévek a Garam mentén. *Irodalmi Szemle* 18: 237–255.
- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.
- RÁCZ ANITA 2016. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben. Em-lékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–62.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZMFN. 1. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Szolnok megye földrajzi nevei 1. A Jászberényi járás*. Jászberény, Jászberényi Tanítóképző Főiskola, 1986.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- VeMFN. 1. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 1. A Tapolcai járás*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1982.
- ZÁNTHÓ EDINA 1998. Két fejezet a növénynévi helynevek vizsgálatából. *Névtani Értesítő* 20: 104–121.

Settlement Names Referring to the Natural Environment

My paper studies settlement names referring to the natural environment using two different approaches (one general and one more specific). In the first part, I specify the position of this group of settlement names in the system and I offer a detailed discussion of the semantic and lexical-morphological groups of one- and two-component settlement names referring to the natural environment (e.g., settlement names formed from hydronyms, oronyms, names of flora and fauna, etc.). In the second part of my paper, I introduce settlement names featuring the *halom* geographical common noun, as a morphological type, and their microtoponymic antecedents. Settlement names referring to the natural environment exhibit the closest relationship with the other name types, and as such their study may bring novel insights also in terms of microtoponyms.

Keywords: settlement names, natural environment, references to local features and general geographical characteristics, microtoponymic antecedents

